

"התאגדות הישיבות תקיף העולם ומלואו"

לדמותה של עיתונות נוברדוק

בן-ציון קליבנסקי

ראשית "כתיבת המכתבים" ברשת נוברדוק

המדינות העצמאיות החדשות שקמו במזרח אירופה לאחר מלחמת העולם הראשונה התאפיינו בתנאי חופש כמעט בלתי מוגבלים. תושביהן היהודים אף זכו באוטונומיה תרבותית נרחבת.¹ זו ניכרה בעיקר בחינוך – גימנסיות יהודיות פרטיות רבות הציגו רכישת השכלה כללית ויהודית – אולם גם באפשרויות הביטוי. ואכן, העיתונות היהודית פרחת בליטא, בלסביה ובפולין.² תשומת לב מיוחדת עוררה העיתונות האורתודוקסית, שכמעט ונעדרה מהרחוב היהודי עד למלחמת העולם הראשונה, ואילו לאחריה החלה להיות מיוצגת באמצעות יומונים, שבועונים ואף כתבי עת ספרותיים.³ גם עולם הישיבות המבודד באופיו הצטרף למגמה הכללית, ומקורב יצאו פרסומים עתיים שהציגו חידושי תורה של ראשי הישיבות ונתנו ביטוי לתלמידיהן המצטיינים.⁴ אולם דומה שלשיאה הגיעה הפעילות העיתונאית הישיבתית בקרב תנועת נֹבֶרְדֹּק דווקא. אף על פי שתנועה זו הייתה בעלת מאפיינים מתבדלים עד כדי ביטול ערך העולם שמחוץ לה,⁵ היא בחרה לעשות שימוש מקיף בכלי מדיה מודרני. מרכז הוציא לאור כתב עת שהיה מקור ידע ומידע לאלפי חניכיה, וחלק מיישוביה הבכירות הפיצו ביטאונים ססגוניים משלהן, שעל אף אופיים המקומי ראו גם בתלמידי יתר ישיבות התנועה קהל קוראים רצוי. כך נעשו פרסומים חדשניים אלה, כמעט בלי משים, לכלי גיבוש כלל תנועתיים. המאמר יציג את התופעה הייחודית הזאת של עיתונות נוברדוק על מניעה, היקפה וממדי השפעתה.

תחילה נעמוד בקצרה על הרקע להיווצרות התנועה הנוברדוקאית ועל מאפייניה הבולטים. הרב יוסף-יוזל הורביץ (1848-1919), יוצרה של שיטת "שפלות האדם" בתנועת המוסר הליטאית, יסד ב-1896 בעיירה נֹבֶרְדֹּק (Новогрудок, 120 קילומטר מדרום-מערב לעיר הפלך מינסק) ישיבה עם גרעין של כמניין בחורים ואברכים מוכשרים.⁶ במרכז הווייתה – שלא כמקובל בישיבות העמיתות – עמדו שיחות המוסר שלו.⁷ תדמית מוסרנית מובהקת זו הלכה והתחדדה לנוכח

הרוחות המהפכניות שהשתלטו על הרחוב היהודי בתחילת המאה העשרים. בשנים אלה סבלו רוב הישיבות הליטאיות ממשברים קשים עקב רוחות הפרצים הסוציאליסטיות והציוניות שחדרו אל בין כותליהן. תגובות ראשיהן היו מגוונות, החל ביבוא משגיחים רוחניים שנועדו להגביר את המשמעת וההשפעה המוסרנית בקרב התלמידים וכלה בסגירתן של ישיבות.⁸ הרב יוזל הורביץ בחר לנקוט דרך משלו; הוא החליט להשיב מלחמה שעה וללחום בתנועות היריבות על ידי אימוץ שיטותיהן. כחלק מובנה מיישבתו הוא יסד "בורסה" הומה של זוגות ושל שלשות תלמידים לחילופי דעות מוסרניות וכן חוגים אינטימיים של "חבורות מוסריות", והקנה לתלמידיו מידות רצויות של שליטה עצמית באמצעות שימוש תכוף בתרגולות חריגות ("פעולות"). כל אלה היו מעין חיקוי למוסדות אוונגרדיים מבתי המדרשות של התנועות הסוציאליסטיות הרדיקליות, ובעיקר הבונד.⁹ ונראה שבאמצעותם עצר הרב הורביץ את נהיית התלמידים החוצה ואף הצליח לרתק נוער חדש אל ישיבתו. עם ריבוי חניכיה היא החלה גם לעשות צורה מקובלת של ישיבה ליטאית, ור"מים (רישי מתיבתא) שהתמנו בה הרצו שיעורים תלמודיים סדירים, אולם מאפייניה המוסרניים נותרו דומיננטיים.¹⁰ יתר על כן, הרב הורביץ לא הסתפק בהישגי ישיבתו, ובשאוף להפיץ את שיטותיו המוסרניות אף מחוץ לכותליה שלח את המוכשרים שבאברכיו לייסד ישיבות לצעירים בדרום רוסיה. כל זוג הועמד בראש אחת הישיבות החדשות הללו במגמה להכשיר את חניכיה לישיבת נוברדוק.¹¹

מלחמת העולם הראשונה הביאה עמה שינוי חד במעמדן ובמצבן של הישיבות הליטאיות, ורבות מהן נאלצו או בחרו לעזוב את מקומותיהן ולנדוד לפנים רוסיה ולאוקראינה. כשהתקרבה החזית הגרמנית בשלהי קיץ 1915 אל פלך מינסק ואל שעריה של העיירה נוברדוק, החליט גם הרב יוזל הורביץ לצאת לגלות עם ישיבתו. הוא בחר להתיישב בעיר הוֹמֶל (Гомель) שבדרום פלך מוהילוב ובראש תלמידיו העמיד את חתנו הרב אברהם יפהן (1884/7-1970).¹² הוּמֶל

כנראה זמנית בפעילותה של רשת נוברדוק.²⁰ אולם כבר באספה הכללית הראשונה לאחר מותו, שהתכנסה בהומל בסוף שנת 1920, התקבלו החלטות שנגעו לליכוד כלל התלמידים סביב דרכו ומשנתו. במעמד זה גם קיבל הרב אברהם יפהן את הנהגתה של נוברדוק.²¹ באותם ימים התייצב שלטונם של הבולשוויקים ברוסיה ובאוקראינה, והם החלו בהפעלה שיטתית של לחצים על הישיבות הליטאיות שעדיין נותרו בגלות. ישיבות נוברדוק אף חוו בחלקן מאסרים של ראשיהן ושל תלמידיהן הבכירים, עד שהגיעו לכלל הכרה והחלטה משותפת כי עליהן לנטוש את מקומותיהן ולנדוד לארצות החופש הסמוכות.²² הביצוע עצמו נכרך בהברחת גבולין של חניכיהן, שכן רובם היו ילידי רוסיה ואוקראינה ולא היו זכאים לרישיונות יציאה.²³ ורשת נוברדוק נדרשה אפוא להיערך לארגון מבצע מורכב ומסוכן. זה נפרס על פני כשנתיים, ובמהלכן חצו את הגבול לפולין, ולעתים נאסרו והוחזרו ושוב ניסו לעבורו 500-600 תלמידים!²⁴

עידן כתבי העת

ראשי ישיבות נוברדוק, שהיו מבחירי תלמידיו של הרב יוזל הורביץ, שאפו לרציפות מנהלית-חברתית בהעקת מוסדותיהם והחליטו לשמר גם בפולין את המסגרות הישיבתיות הנפרדות כמו שהתקיימו בגלויות רוסיה ואוקראינה.²⁵ ואכן, הם ייסדו בה כמה ישיבות מרכזיות: ב-1921 הוקמו שתי הראשונות בִּמְזֶרֶץ' דליטא (Międzyrzec Podlaski, 65 קילומטר ממערב לבריסק) ובביאליסטוק.²⁶ כעבור שנה נוסדה אחת בוורשה,²⁷ והרביעית הגיעה ב-1927, לאחר תלאות ונדודים רבים, להתיישבות הקבע שלה בפנסק.²⁸ נוסף עליהן נוסדו עוד ישיבות נוברדוקאיות שאמנם לא הוגדרו מרכזיות, אולם דמו להן במספר התלמידים המרשים ובחנתן גיליהם. בתחילת שנות השלושים הוקמה ישיבה אף בְּדוֹוִינסְק שבבלטיה, וזו הייתה הישיבה המרכזית החמישית והאחרונה של התנועה במזרח אירופה.²⁹ הנגישות הפיזית בין הישיבות החדשות הייתה לכאורה פשוטה יחסית. בכל זאת עדיין נותר קשר בלתי אמצעי ביניהן, כבעבר, באמצעות אספות כלליות רבות משתתפים, ובהן נדונו בעיות שעמדו על סדר יומן של כמה ישיבות או של הרשת כולה. אספות אלה עסקו, בין היתר, בהתנעתה מחדש של פעילות ההתפשטות הנוברדוקאית המסורתית, ובשנת 1924 הוחלט בהן להטיל על כל ישיבה מרכזית את המשימה לייסד רשת סניפים בסביבותיה לתלמידים צעירים מקומיים.³⁰ ואכן, כעבור ארבע שנים היו ברחבי פולין כשלושים ישיבות וסניפים נוברדוקאיים!³¹ באופן טבעי דנו האספות הראשונות, החל בקיץ 1923, בסוגיות בראשיתיות של התערות במקומות חדשים, שהיו מורכבות מכדי למצוא פתרון מיטבי להן ברמה של מנהל ישיבה.³² שינוי חל רק באספה הכללית שהתקיימה בקיץ 1926. זו כבר עסקה בעניינים משותפים לכלל ישיבות נוברדוק,³³ ודיוניה והחלטותיה שיקפו נקודת מפנה חשובה של מעבר מרשת ישיבות יחידות לתנועה נוברדוקאית מאוחדת.³⁴

האספות הכלליות אמנם טיפלו בנושאים מנהליים ובהסדרת הפעילות השוטפת, אולם נתנו דעתן גם לחיזוק הליכוד בין כלל חניכי נוברדוק. כך הן מצאו לנכון לאגד בין התלמידים באמצעות ייסודן של "חבורות ראשיות משותפות" לכל אחת מהמדרגות הגיליות, והכללה בהן של נציגים בולטים מ"חבורות המוסר" המקבילות שבשיבות.³⁵

נהייתה בידי הרב הורביץ הנמרץ למרכז העצבים של פעילותו, וממנה חידש את מסורת ההתפשטות האגרסיבית שלו. כבר בפסח 1916 הוא מצא לנכון לשלוח את חתנו עם חבורת תלמידים גדולה לעיר המרוחקת רוֹסְטוֹב־עַל־הַדוֹן (Ростов-на-Дону) הסמוכה לים האֶזוֹבִי, כדי להקים בה ישיבה.¹³ זו הייתה הראשונה בשרשרת ישיבות שנוסדו בידי תלמידיו הבחירים, ומכל אחת מהן נפרסה רשת סניפים לתלמידים צעירים מקומיים. כולן עמדו בקשר הדוק וקבוע עם הרב הורביץ שפיקח עליהן אישית מהמרכז בהומל ואף ביקר בהן תדיר.¹⁴ אפשר ללמוד על פריסתן באמצע שנת 1916 מהשמועות שהגיעו בעת ההיא לאוזניו של תלמיד ישיבת סְלֶבּוֹדְקָה משה זילְבֶּרג ושאלף הלהיבו והניעו אותו להצטרף לחניכיו של הרב הורביץ:

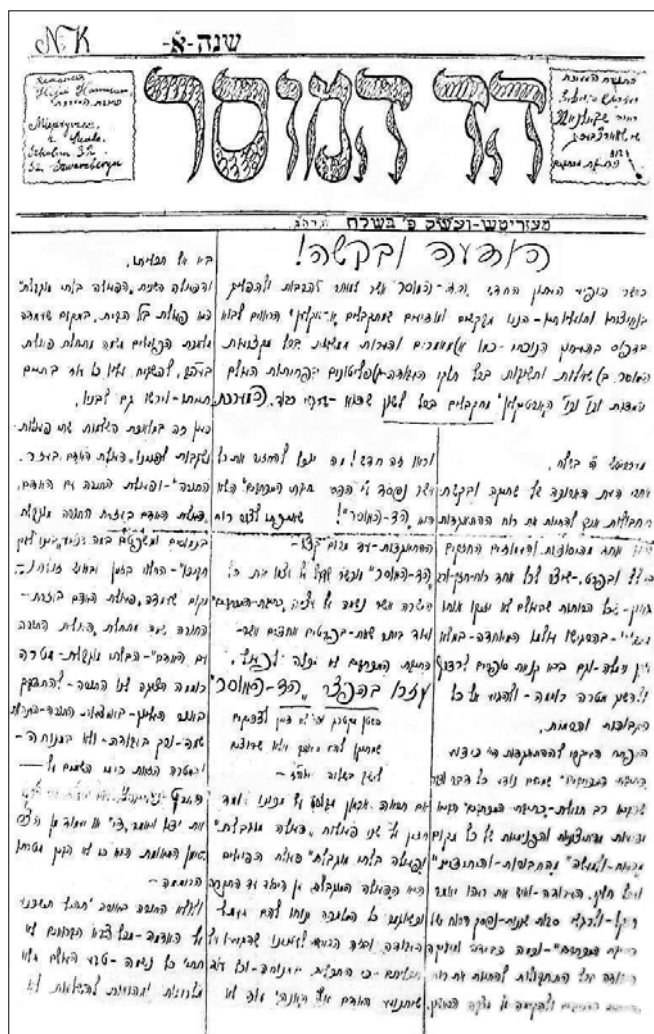
למדתי אז בישיבת סלבדוקה אשר במינסק, ושמעתי שהנוברדוקאים פתחו להם "סניפים" בכמה מערי אוקראינה – בהומל, בחרקוב, בקיוב, ברוֹסְטוֹב ועוד. נודע לי שה"אֶבְנֵי־הַדֶּם" שלהם הגיעו כבר עד גדות הוולגה – סאראטוב, צאריצין, אֶסְטְראַכָּאן – ועוד ידם נטויה לעבור את האוראל וליסד ישיבות "מוסריות" בתוך היערות אשר בסיביריה התיכונה. שמעתי גם שהישיבה הזאת היא מעין ישיבה "אֶקְבֹּלֶנְטִית", ישיבה נודדת, ושהבחורים שלה, ביחוד המעולים שבהם, עוברים תמיד ממקום למקום, מיישיבה אחת לחברתה, לארכה ולרחבה של רוסיה הגדולה.¹⁵

כדי לחזק את הקשר בין ישיבותיו המרוחקות זו מזו החליט הרב יוזל הורביץ לכנס פעמיים בשנה את נציגיהן לאספות כלליות. האספה הרביעית הייתה בהומל בתחילת 1918 ונמשכה שלושה ימים. הגיעו אליה כ-150 שליחים (!), ומעבר לחיזוקם באמצעות שיחותיו המוסריות היא נועדה לקבוע תכנית לימוד אחידה בכל הישיבות הנוברדוקאיות ולהורות על מבנה ארגוני מחייב.¹⁶ אולם אספות פוזרות מעין אלה לא יכלו לשמור על קשר הדוק דיו בין הישיבות. לכך נמצא פתרון יעיל ורציף יותר: "כתיבת המכתבים". חבילות של מכתבים החלו נשלחות מתלמידים של ישיבה ואף מראשיה אל מוסד עמית, ובהם פורטו חדשות מחיי הרוח שלה ומפעולותיה, ציטוטים משיחות מוסר של ראש הישיבה או של משגיחה הרוחני ואף רעיונות או "חידושים" מוסריים קצרים ("הערות") של חניכיה. וכך הוגדרה לימים תועלתה של כתיבה זו: "המפתח העיקרי להתאגדות היה כידוע 'כתיבת המכתבים' שמהם נודע כל דבר ודבר שהביא רב תועלת. 'כתיבת המכתבים' הביא ידיעות מהחיזוניות והפנימיות של כל מקום מ'הרוח ולמעשה', מ'החבורות והיחידים' ומכל חלקי העבודה, ואיש את רעהו יאמר חזק!"¹⁷

מכתבים אלה היו אפוא מקור עידוד רב ערך למקבליהם, שחשו כי הם חלק מרשת גדולה של תלמידים בעלי מטרה זהה: התעלות בעבודת המוסר העצמית ("עבודת היחיד") ו"זיכוי הרבים" באמצעות השפעה והתרחבות. אולם קשר מוצלח זה בטל לחלוטין עקב מלחמת האזרחים שפשטה ברחבי רוסיה ואוקראינה והתערערה המצב הביטחוני, כמו שכתב הרב הלל ויטקינד בזיכרונותיו בלשונו המליצית:

נפסקה המנוחה, נתבטלה ההתאגדות של כל הישיבות באין חליפות מכתבים וחזון נפרץ איש ממחנה רעהו. הדרכים נהיתו בסכנת מות, דמדומי החמה התחילו לנטות וצללי ערב נפרשו על שמי השמים, חושך וקדרות ערפל סבבונו, עטפנו חבלי מות ומצרי שאול, מבחוץ תשכל חרב ומבחדרים אימה... מפחד המחנות האכזריות השואפות אל דם...¹⁸

פטירתו של הרב יוזל הורביץ בעת מגפה בקייב בשלהי 1919,¹⁹ פגעה

הגיליון הראשון של דבר המוסר, מזריץ' 1923 (מאוסף הרב יהושע קרלינסקי)

בפולין הן עשו שימוש מקומי, לצד "כתיבת המכתבים", במדיית התקשורת מודרנית יותר – שבועונים שנכתבו בכתב יד והודפסו בהקטגוריה ישיבתיים.⁴⁵ ב-1923 החל לצאת שבועון ראשון, **דבר המוסר**, בישיבת מזריץ'.⁴⁶ ואחריו הופיעו עוד כמה וכמה ביטאונים דומים, כגון **הבושה** של ישיבת אוסטרו-מזוביצק (Ostrów Mazowiecka), כ-45 קילומטר מדרום-מערב ללומז'ה) מ-1925 בערך,⁴⁷ **דרך המציאות** שהחל להתפרסם בישיבת פינסק מיד עם התיישבה בעיר זו ב-1927,⁴⁸ **חיי העובדים** של ישיבת אוסטרו-בוצה מ-1931,⁴⁹ ועוד יוזמות דומות או חיקויים בישיבות אחרות.⁵⁰ עיקר מעייניהם של כתבי עת אלה היו בתחום המוסרי, בהשפיעם על קוראיהם החל בשיחות מוסר של חשובי המשגיחים הרוחניים וכלה באמרות קצרות וקולעות שהתלמידים יכלו לשנן ולקובען בזיכרונם. קשת מגוונת זו – רובה ככולה על טהרת העברית – שימשה אמצעי קליט, נעים ולעתים אף יעיל יותר להתעלות מוסרית מהספרים המקובלים. כזאת, למשל, הייתה "הערה" של נפתלי קוזינר,⁵¹ תלמיד

במפגשה הארוכים והבלתי אמצעיים של "חבורה ראשית משותפת" כזו היה כדי להביא לידי חיזוק נפשי של חברה,³⁶ בהאזינם לבעיות האישיות אשר בפניהן ניצבו עמיתיהם – שמקצתן דמו לבעיותיהם שלהם – ולמענים שכל אחד מהם נקט או הציע לפתרון. באספה הכללית בחורף 1925 הוחלט לשכלל התאגדות זו, והוטל על כל חבר מ"החבורות הראשיות המשותפות" לנסוע לשבועיים בשנה לישיבה מרכזית אחרת על פי הגרלה ולהשתתף בפועל בעבודת "חבורתו" באותה ישיבה.³⁷ כך קירבו התאגדויות אלה תלמידים זה לזה, והשרו לעתים אווירה של ישיבה נוברדוקאית משותפת אחת.

ברם, עם כל חשיבותם של מפגשי "החבורות הראשיות המשותפות" ואף של האספות הכלליות, הם נערכו לעתים רחוקות ולא היה בהם כדי לשמור על קשר רציף דיו בין הישיבות. יתר על כן, באלה השתתפו בכירי "חבורות המוסר" בלבד, ואילו שאר החניכים שמעו על תוצאות הדיונים מכלי שני ולא זכו להיפגש פנים אל פנים עם עמיתיהם. פתרון להרגשת ריחוק זו נמצא בשליפת האמצעי הישן ששימש בזמנו לאיגוד התלמידים – "כתיבת המכתבים". כתיבה זו, שהייתה נהוגה בשנות הגלות ברוסיה ובאוקראינה, הופסקה בצוק העתים. עם המנוסה לפולין עברו הישיבות תקופת הסתגלות במקומותיהן החדשים, ודעת חניכיהן לא הייתה פנויה לענייני כתיבה.³⁸ ב-1923 החליטה ישיבת מזריץ' לייסד אגודה לחידוש המנהג הישן.³⁹ היוזמה המקומית הורחבה לכלל ישיבות נוברדוק באמצעות החלטה של האספה הכללית בחורף 1925, שקבעה כי יש להקים "ועד להתאגדות מכתבים" בכל אחת מהן.⁴⁰ גם בשנים שלאחר מכן לא נס לחה של צורת התקשרות זו, כעולה מתיאור משנת 1931 מיישיבת אוסטרו-בוצה (Ostrowiec Świętokrzyski), כחמישים קילומטר ממזרח לקליץ) – ישיבה שהקים המרכז המזריצ'י:

ההשקפה לחיות חיי הפרישות והבטחון (נתחזקה) במדה מרובה מפני הנסיון והסבל מבית ומבחוץ [...] קבלנו מכתבים מיישיבת מעזריטש מהרבה עובדים גדולים,⁴¹ עשה רושם גדול וחיזוק רב בהבית המדרש, ומי יתן וישלחו לנו תמיד מכתבים כאלה, כי הרי הם כמים קרים על נפש עייפה [...] כן נתקבלו מכתבים מהעובדים מפינסק ומביאליסטק, גם מיישיבת קונצק וצוזמיר נתקבלו מכתבים גדולי הערך. כה יתן ד' לשמע תמיד בהרמת עבודת המוסר בהתאגדות גדולה מכל המקומות.⁴²

זו לא הייתה הרגשה פרטית של תלמידי אוסטרו-בוצה בלבד. חשיבות המכתבים הורגשה גם ביתר הישיבות, אך בכל זאת נראה שהתלמידים לא התמידו בכתיבתם והנושא חזר והועלה באספה הכללית של שנת 1933, ושוב הוחלט בה "ליסד בכל מקום ועד כתיבת המכתבים, שיהיה עליהם האחריות לסדור וגם להמציא חומר הכתיבה".⁴³ דומה שהקושי המתמשך בייצוב שיטה זו והצורך לעוררה מדי פעם מחדש נבע מהארכאיות שלה בעת שלרשות התלמידים עמד אמצעי מודרני יותר – העיתונות, שהייתה מקובלת מאוד בין היהודים בפולין. ואכן, אותה אספה קבעה, בד בבד עם ייסוד הוועדים האחראים לכתיבת מכתבים בכל ישיבה, גם שימת דגש דומה על פיתוח העיתונות, "ולפרסם [בה] כל החדושים כמו שיחות כלליות, תקופות העבודה, חדושי העבודה ועוד, ועל כל מקום לשלוח חומר ההדפסה [אף לישיבות האחרות], וטוב שיקבעו איש מיוחד לזה".⁴⁴ התנועה ראתה אפוא גם בעיתונות אמצעי מועיל לחיזוקה של רוח ההתאגדות הנוברדוקאית.

אימוץ העיתונות לא החל עם החלטת האספה הנזכרת משנת 1933. כבר בשלב מוקדם של התבססות הישיבות הנוברדוקאיות

על המדבר בצדקה, כי אמרתי, אין זה כי אם "בית אלוקים". ואכנס והנה אחרת – לא כפי שדמייתי ראיתי, והנה העשוק והגזול צועק על הגזול: אסור לגזול, והשני צועק: אסור להשיג גבול. אמרתי אז, הבא לתבוע נמצא נתבע, ומקום המשפט והצדק – שמה הקשע. ואני הולך הלאה ברחוב, ואשמע קול גדול ולא יסף חוצב להבות אש: למה אתה אחר ההבל רודף? למה תרצה מה שלא תשיג? איך לא היה יראת הצור על פניך? נכנסתי שמה וראיתי "בית המוסר", ושמה יושב אחד צעיר לימים בעינים סגורות, פניו אל הקיר, דמעתו על לחיו, בקול עצב, שפתים דולקות, בלב נכון, ושואל מאמר: למה אתה אחר ההבל תרדוף? וכו'. ואשתומם על המראה ואגיד: מה נורא המקום הזה. מחלקם יהא חלקי!⁵⁵

ואם בספרות עסקינן, גם מקומם של שירים לא נפקד מביטאוני נוברדוק, כשיר מוסרני בן שישה בתים, "קול תביעה", שכתב גדליה זווילר משיבת מזריץ', ולהלן הבית החמישי שלו:

איך אבדת אמונתך אשר בנפשך המצאת?

אנה ברחת מבוראך אשר בו בטחת?

מי גזל גדלותיך אשר בעמלך השגת?

מהר עמוד על התשובה ותמצא אשר אבדת.⁵⁶

נראה שכתבי עת אלה עשו שימוש במיטב רעיונות העיתונות היהודית בת זמנם, וכך אפשר למצוא בהם מדורים מרתקים – ברוח מוסרנית – ובהם חידות, הגיגים פרטיים, מכתבים משיבות מרוחקות, ואף עדויות מתולדות נוברדוק, כגון מעשי הרב יוזל הורביץ בשנתו האחרונה,⁵⁷ או סיפור חציית הגבולות ההרואית לפולין בראשית שנות העשרים שעדיין זכורה הייתה היטב לרוב התלמידים.⁵⁸ לא נעדרים גם מדורים שניסו להביא תועלת שימושית לקוראיהם, כדוגמת "היקף חיי העבודה", הכולל טבלה אלפא-ביתית של 56 מידות מוסרניות לקראת תקופת חשבון הנפש של חודש אלול, "שיהיה לכל עובד לוח זכרון, ואף שהוא בלי חידוש ומן המפורסמות".⁵⁹

למותר לציין שכתבי העת הנוברדוקאים לא נועדו לצורכי בילוי ושעשועים. מושגים כאלה היו מחוץ לתחום בישיבות הליטאיות⁶⁰ בכלל ובאלה הנוברדוקאיות בפרט, שבהן הקדישו רוב התלמידים את כל זמנם ללימוד תורני ולפרקטיקה מוסרנית. מטרתם של הביטאונים הייתה בעיקרה חינוכית, ונועדה להעשיר את תפיסות העולם המוסרניות של קוראיהם ולהמריצם ליצירת "חידושים" מוסרניים משלהם. אולם דומה שיעד עליון יותר שאותו הציבו העורכים בראש מעייניהם היה חיזוק רגש האחדות הנוברדוקאית – "ליצור רוח התאגדות בכל קצוי ישיבותינו", כמו שהוצהר כבר בכותרת של אחד מגיליונותיו הראשונים של **הד המוסר** המזריצי.⁶¹ כל שינוי לא חל ביעד זה במרוצת הזמן, וכך הופיע, למשל, שמונה שנים מאוחר יותר בסיפה של טבלת המידות הנזכרת: "ונבקש מכל העובדים שיודיעו לנו מכל המקומות עבודת הכלל ועבודת הפרט, כדי שנוכל להתאגד ביחד ברוח אחד ובעבודה אחת".⁶²

האומנם תרמו כתבי עת ישיבתיים פנימיים אלה ליצירת רוח ההתאגדות המקווה? יתרונם העיקרי – שלא כ"כתיבת המכתבים" – טמון היה באפשרות הפצתם בו בזמן בקרב קהל נרחב של תלמידי ישיבות עמיתות.⁶³ ואכן, על אף התרכזותם בעשייה של הישיבה המקומית הם התייחסו לא רק לחניכיה או לצעירים שבסניפיה אלא לחברי התנועה הנוברדוקאית כולה, ואפשר למצוא בהם פניות שמיות מפורשות אל תלמידי ישיבות אחרות. הדבר בולט בעיקר במדורי הזמנות שרשרת, שהיו מעין חיזוי למדורים מקבילים במדיה

ראש גיליון כ"ה של חיי העובדים, אוסטרובצה 1932

ישיבת מזריץ', שמטרתה הייתה להמריץ לשיפור מידת הזהירות בכבוד הזולת: "לא תעמד על דם רעך" (ויקרא יט, 16): יתכן כי אזהרה זו מכוונת גם לאדם שיש לו הרגשה בקיום התורה ועוסק הוא במלאכת התורה, ורק מחמת התמדתו בעבודת עצמו אינו משים לב להרגיש את נפש אחרים, ואז מזהיר[ה] לו התורה 'לא תעמד על דם רעך'.⁶² וכמוהו היו אמרת כנף מוסרית קצרה של הרב יוזל הורביץ: "אם אין יכול האדם לסגור הדלת – אסור לו לפתוח הדלת",⁶³ ואף פתגמים יצירתיים של התלמידים כדוגמת: "כל העולם צועק: 'לי רע', ואילו בעל מוסר צועק: 'אני רע'".⁶⁴ היו גם שניסו למשוך בעט סופרים והצליחו להוציא מתחת ידיהם קטעים "ספרותיים" דידקטיים ברוח מוסרנית, כמו "המוסר והעולם" שהופיע בשבועון **חיי העובדים** האוסטרובצי:

הנני הולך בחוץ ואשמע קול גדול צועק מרה: הלא אסור לגזול, הלא כתוב בתורה: "לא תשיג גבול רעך". ואשתומם על השמיעה ואחשבה בלבי, בודאי כאן מקום האמת והצדק [...] וגטלתי רוחי להיכנס להביט

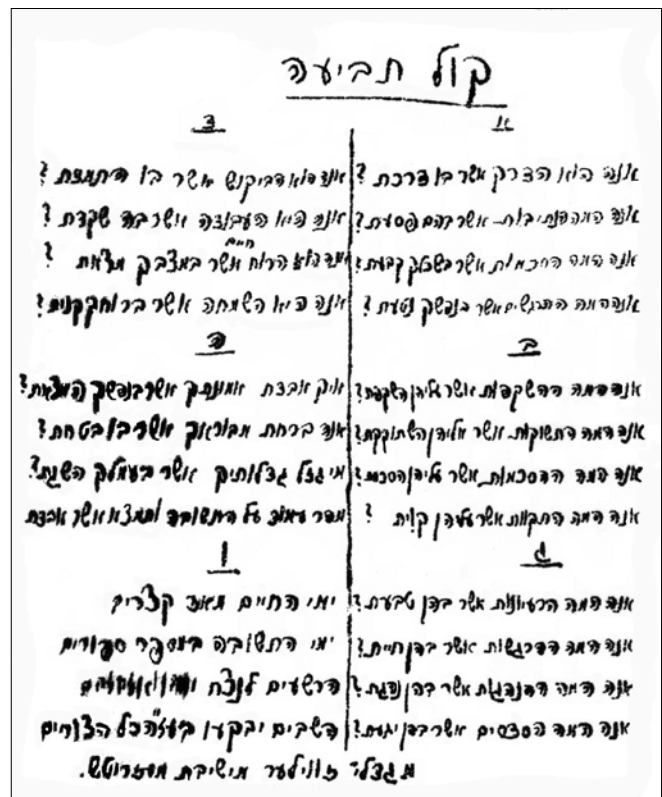
או עוד מדור שרשרתי ושמו "שלשלת הקבלה", שבו קיבלו תלמידים "קבלות" מיוחדות וקיצוניות בתחום המוסר והזמינו אחרים לקבל גם הם "קבלות" משלהם כבדוגמה הזאת: "מר אליעזר ליב מביאלע מקבל על עצמו ללמד שני פעמים בשבוע באמצע הלילה שתי שעות מוסר, ומזמין את ידידו מר איסר הכהן מפאברויסק נ"י ומר צבי מחערסאן נ"י שגם הם יקבלו על עצמם איזה קבלות".⁶⁸ בגיליון הבא הביאה המערכת את תגובתו של צבי מחרסון, ובה פנה, בין היתר, גם אל מכרים משיבות אחרות: "מר צבי מחערסאן נ"י עונה על הזמנתו ומקבל על עצמו על שבוע ימים לכתב בכל יום עשרה מכשולים בזהירות בכבוד חברו, ומזמין את מר א"צ אברמזאן משיבת מעזריטש, ומר משה ביאלער ובן ציון רוטקער נ"י משיבת ביאליסטאק [לקבל גם הם קבלות על עצמם]".⁶⁹

הדוגמאות ממדורים מרתקים אלה מוכיחות שהיה חוג התקשרות רחב בין הישיבות והכריות בין התלמידים שמקצתן נוצרו כנראה במהלך המפגשים של "החבורות הראשיות המשותפות". ובכל זאת משאירה קריאת כתבי העת על הקורא רושם של אופי מקומי ושל התרכזות בישיבת האם. בין דפיהם הובאו בעיקר שיחות מוסר של ראשיה, "הערות" מוסרניות של תלמידיה, פירוט עבודת המוסר בה וחדשות מחייה הפנימיים.⁷⁰ ואכן, פתרון ממוסד וכללי יותר היה רק בידיה של הנהלת התנועה הנוברדוקאית.

כבר בתקופת הגלות של מלחמת העולם הראשונה החל הרב יוזל הורביץ להטיף לפרסום ביטאונים כלל-נוברדוקאיים בראותו בהם אמצעי יעיל ליצירת לכידות בין חניכי ישיבותיו.⁷¹ רצונו לא מומש בימי חייו, ורק לאחר מעבר תלמידיו לפולין הם קיבלו עליהם משימה זו. בד בבד עם יציאתו לאור של הגיליון הישיבתי הראשון, בשנת 1923, החל להופיע גם כתב עת כלל תנועתי חדש, **אור המוסר**. מחוסר אמצעים הוא הופץ בשנה הראשונה בצורת חוברות שהודפסו בהקטוגרף,⁷² אולם למן חורף 1924 הופק בבית דפוס – חידוש

החוברת המודפסת הראשונה של **אור המוסר**, פולין 1924

שיר מתוך חיי העובדים, אוסטרובצה 1931

העיתונאית היהודית.⁶⁴ כך הופיע בשבועון הפינסקאי דרך המציאות מדור ושמו "שושילתא דדקא" (שלשלת הזהב), שמטרתו הייתה איסוף כספים למען הוצאה לאור של ירחון מוסרי מקומי. כל תורם הזמין כמה מעמיתיו לתרום למטרה זו, כדוגמת: "הבחור מר יוסף ביאליסטאקער [משיבת פינסק] נדב שני זהובים, ומזמין את הבחור מר חיים קאפוסטער [ואת] הבחור מר זלמן מינסקער [משיבת] ביאליסטוק".⁶⁵ בולטת במדור זה הפנייה הישירה לבחורי ישיבות אחרות. מדורים מעין אלה לא עסקו בעניינים כספיים בלבד. בשבועון האוסטרובצי **חיי העובדים** הופיע מדור ושמו "שושילתא דמרגליתא" (שלשלת המרגלית), ובטרם פתיחתו הוכרזה מטרתו:

מתבקשים כל העובדים מכל המקומות שבאם יזמינו אותם לענות על שאלה שיתנו תיכף תשובה וגם יזמינו בשאלה או הערה קצרה עובדים אחרים מכל מקום שירצו. וזאת יהיה תועלת גדול שיתאגדו העובדים מכל המקומות בשאלות ותשובות והערות קצרות, ויתרבה חכמת המוסר וההתאגדות, ובפרט תועלתנו כי רחוקים אנחנו [באוסטרובצה] ובלתי סמוכים להמרכזים ורצוננו להתאגד עם העובדים מכל המקומות.⁶⁶

ואכן, כבר בגיליון העוקב הופיעה במדור זה פנייה-שאלה של אחד מתלמידי ישיבת אוסטרובצה: "מר יצחק מיעקעטערניאסלאו שואל שאלה ומזמין את מר גדליה מזוייהל נ"י **משיבת מעזריטש** להשיב תשובה – איזה חלק נותן להאדם יותר רוח חיים, אם עצם החכמה והפאנטאזיע במעלות העליונות או שבירת המדות הרבה, כי מרגיש לבעל יכולת עצמו?"⁶⁷

המוצע על האווירה הרוחנית-תורנית החלושה ששרתה בעיר העברית הראשונה בפרט ובארץ ישראל בכלל. בחורף 1929 הוא ביקר עם האברך הלל ויטקינד שנזכר לעיל בישיבת "אור זורח" כדי לבחון את מצבה ואת אפשרויות חיזוקה והרחבתה לישיבה נוברדוקאית.⁷⁹ אולם עוד כשנתיים ימים חלפו עד למימוש הרעיון, ורק בסוף 1930 הופיעה בה קבוצה ראשונה של תלמידי נוברדוק.⁸⁰ ואכן, בחוברת **אור המוסר** שהודפסה בשנת 1931 על ידי הישיבה החדשה נומק האיחור הרב בהוצאתה לאור במאמצים שנדרשו להקמת הישיבה בארץ ישראל.⁸¹ מכאן ואילך הופיעו עוד שתי חוברות בלבד של **אור המוסר**, גם הן על ידי הישיבה התל-אביבית. מיעוט הפרסומים נבע הפעם מטרדות בנייה שלה ושל הישיבה הנוברדוקאית הצעירה יותר שקמה בבני ברק, ומחסרון כספים.⁸² מרווחי הזמן הארוכים בין חוברת אחת למשנה המריצו את הישיבות להוסיף ולהוציא לאור את ביטאוניהן הפנימיים,⁸³ ובהם שילבו ידיעות שהתקבלו מעמיתותיהן שמחוץ לפולין – למען כלל חברי התנועה. כך, למשל, הובא בחיי **העובדים** האוסטרובצי דיווח של תלמיד ישיבת נוברדוק בבני ברק, מנחם הכהן ספיר:

ביום ח' לחדש ניסן [תרצ"ב] הגיע לפה הרב הגאון ר' הלל [ויטקינד] שליט"א מנהל הישיבה הקדושה "בית יוסף" ביפו. משיבת "בני-ברק" הלכו לקבל פניו ברוב שמחה, וברוך השם שקבעו עבודה רוחנית – בדירות משותפת משיבת "פר-בני-ברק" [...] מקום הבדירות היה במושבה "בני-ברק", למדו מוסר ועשו ועד ברוח גדול ודברו מנהלי הישיבות דפה, וזה היה הכינוס הראשון משיבות נוברדוק בארץ ישראל, ומתחילה שמחו בשמחה של מצוה שזכו ללמוד מוסר במקום קדוש כזה, מקום התנאים ז"ל.⁸⁴

או תיאור צבעוני מחגיגת שמחת תורה 1932 של הישיבה המרכזית החדשה שהוקמה בדווינסק זמן קצר קודם לכן: "נבקש המערכת להשמיע את הקידוש ד' שנעשה בפה בזמן האחרון [...] של[קחנן] הרשאה מהסטראָאָסטוואָ דפה על 'רעליגיעזע מאַניפֿעסטאָן', והלכנו כולנו ברחובות ובשוקים בדגל שהיה כתוב עליו: 'קודשא-בריך-הוא וישראל ואורייתא חד הוא',⁸⁵ ורקדו בתופים ובמחולות וד[ברו]: 'יחי התורה', 'יחי היהדות', וכאלה וכאלה, והקידוש ד' היה נורא מאוד עד שתהום העיר מהכחות הללו, גם 'יחי רוח המוסר'.⁸⁶

ולא רק דיווחים חיצוניים נכללו בביטאוניהם. ההכרה בתפוצתם הרחבה ותחושת החובה הכלל-נוברדוקאית הניעו את עורכיהם להשתמש בהם גם כמקור מידע תנועתי. וכך הופיעה בשבועון **הבוטח** של ישיבת אוסטרוב-מזוביצק הודעת עדכון לכל קוראיו בדבר האספה הכללית שתוכננה לחורף 1935 במזריץ':

בשבוע העברה נתקבלו הזמנות מועד המסדר ממעזריטש על האסיפה הרוחנית הכללית ממעזריטש. אכן בעוד שהם הכינו עצמם לזמן הנ"ל נתקבלו ידיעות ביחד עם בשורות משמחות מארץ ישראל הקדושה ומלטיביה שעתידיים להשתתף בהאסיפה ובקשתם לאחר מעט זמנה, שעל ידי זה יתנו להם היכולת להוציא לפועל החלטתם [לבוא]. קיבוץ ראשי המנהלים שליט"א [...] דנו בזה וקבלו בקשתם, והחליטו לאחר זמנה על כ"ח אדר א', ועל כל אחד שקבל הזמנה – עליו לדעת כי בעתה זמנה.⁸⁷

יותר מכל הישיבות הגדילה לעשות זו האוסטרובצית, שהחלה להפיץ כתב עת דמוי **אור המוסר** – ירחון מודפס (!) ושמו **חיי המוסר** שיצא לאור בשנים 1935–1937,⁸⁸ והמשכו ב**אָל המבקש** המודפס גם הוא,

שבהיותו יקר לא נשנה בשנות העשרים אף לא באחד מפרסומי ישיבות נוברדוק.

בעיקרו כלל כתב עת חדשני עב כרס זה מאמרים של ראשי תנועת המוסר שלא נדפסו עד אז,⁷³ ושיחות מוסר של מנהלי הישיבות הנוברדוקאיות.⁷⁴ לצד אלה היו בו גם חדשות התנועה, כדוגמת סיכומי אספותיה הכלליות או הישגיה בתחום ההתפשטות המרחבית. מטרתו הוגדרה להיות "לכלי מבטא והתאגדות לכל המבקשים דרך ד' באמת, להגדיל האפשרויות גם בתקופה הנוכחית להשאר על מצב השלימות האמיתי".⁷⁵ ואכן, הוא שימש אמצעי מודרני ויעיל להעברת עדכונים עתיים לכלל הישיבות וליצירת אווירת שייכות לתנועה מאוחדת בקרב התלמידים. השאיפה הייתה לעשותו לרבעון,⁷⁶ אולם מחסור אמצעים הוא יצא לאור אחת לשנה עד 1928. לאחר מכן חלה בהופעותיו הפסקה ארוכה, והחוברת הבאה נדפסה רק בשנת 1931; ולא בפולין, כבעבר, אלא בארץ ישראל!

מקום הופעה זה לא היה מקרי. בשלהי שנות העשרים פנה אב בית הדין של יפו תל-אביב, הרב יוסף צבי הלוי (1874–1960), אל הנהלת תנועת נוברדוק בפולין בבקשה לסייע בחיזוק ישיבת "אור זורח" ששכנה בגבול יפו בידי מנהל נוברדוקאי מתאים.⁷⁷ בהתמודדותו של הרב אברהם יפה, ראש התנועה, עם אתגר זה, חברו שתי מגמות – צעידה בדרך החרושה זה כבר בידי ישיבות סְלֶבֶדְקָה ולוֹמֶז'ה, שהעלו חלק מתלמידיהן לארץ ישראל,⁷⁸ ויישום דוקטרינת ההתפשטות הנוברדוקאית מחוץ למזרח אירופה, כשהישיבה המחוזקת הייתה עשויה לשמש ראש החץ של התנועה בארץ ישראל. מקומה של "אור זורח" במרכזו של היישוב החדש תאם מגמה אחרונה זו, והרב יפהן קיווה להשפיע באמצעות המהלך

חידושי תורה של רבנים ורמ"ם בוגרי נוברדוק, ואחריהם אף חידושים של תלמידי ישיבת ביאליסטוק. בכך הוא דמה למקבילו **כנסת ישראל**, שיצא לאור באותו הזמן בישיבת סלבודקה בליטא, יותר מכלל ביטאון נוברדוקאי אחר.⁹³ אין זה מפתיע שיוזמה זו הופיעה בין כותליה של ישיבת ביאליסטוק דווקא, שראשה, הרב אברהם יפהן, ביקש להגביר את הצד הלימודי שבה על פני ההיבט המוסרני, ולנסות לשוות לה דמות מקובלת של ישיבה ליטאית.⁹⁴ הודעה שהופיעה בדף האחורי של כריכת **אהל יוסף**: "מפאת רבוי החומר של חידושי תורה מרבנים ובני הישיבות שהתאסף אצלנו, לא יכולנו להכניס את כולם בחוברת הראשונה הזאת, ואי"ה יבואו בחוברות הבאות", הוכיחה כי לכתב עת זה היה פוטנציאל פופולריות גדול בקרב בני הישיבות ואף בין אלה שהיו מחוץ למעגל הנוברדוקאי. אולם חידושי התורה הנזכרים לא ראו אור יום. המלחמה שפרצה כעבור כחודש הפסיקה את הפעילות לצורך הכנת החוברת המסקרנת הבאה.⁹⁵

סיכום

עד כה מקובל היה לראות את עולם הישיבות הליטאיות בפולין ובארצות הבלטיות בתקופה שבין שתי מלחמות העולם כיוצרה של עיתונות תורנית מצומצמת בממדיה, שכללה בעיקר חידושי תורה וללא תוספות ייחודיות או חדשות פנימיות. במאמרנו הוצג פן אחר של עיתונות זו – מבית מדרשה של תנועת הישיבות הנוברדוקאיות, שהתאפיינה בשפע כתבי עת. יתר על כן, אף כי רובם ככולם עסקו בתחום מוסרני צר הם בלטו ברבגוניות מדוריהם ובססגוניותם. מה הביא להופעת עיתונות מרובת ביטאונים וחדשנית בקרב תנועת נוברדוק דווקא, שנודעה בקיצוניות תפיסותיה ומעשיה ובביטול ערכם של העולם החיצוני והמודרנה?

לכאורה התשובה טמונה בפריסה המיוחדת של ישיבות התנועה: פיצולן הגאוגרפי שנוצר כבר בתקופת מלחמת העולם הראשונה ונמשך גם לאחריה חייב התארגנות מתאימה ליצירת קשרים בסיסיים ביניהן – אם בצורת "כתיבת המכתבים" ואם באמצעות כתבי עת. אולם דומה שהסיבה עמוקה יותר. לאחר מלחמת העולם הראשונה הואצו תהליכי החילון בחברה היהודית במזרח אירופה. לפני הנוער נפתחו שעריהם של כל מוסדות הלימוד, כולל גימנסיות יהודיות לגוניהן. הישיבות הליטאיות פסקו מלשמש בתי אולפנה יהודיים יחידים ואף חדלו מלהיחשב בציבור הרחב כמוסדות עילית אינטלקטואליים. והנה בתוך עולם ישיבות זה, שפג כביכול זהרו, מצאו אלה הנוברדוקאיות – הלא נורמטיביות – את עצמן בקרן זוית, אם מחמת חריגות ואם מנטייה רצונית להתבדלות. בכוחה של העיתונות היה להפיג רגש בדידות זה בהפיחה בין אלפי חברי תנועת נוברדוק רוח של התאגדות – "הוא אחד מהיסודות והעמודים החזקים בכלל ובפרט, שיצר לכל אחד רוח חזק ורבי-גאון, שכל הרוחות שבעולם לא יזיזו אותו ממקומו, בהרגישו עולמו המיוחד במלא מובן המלה".⁹⁶ ואכן, נראה שעתונות זו הצליחה במשימתה. משהחלה התנועה להתפשט מחוץ לגבולותיה הגאוגרפיים הטבעיים אף יצא אחד הביטאונים הנוברדוקאים בהצהרה יומרנית רבת ביטחון: "העבודה תתפשט ותתרחב בהשקפה רחבה – השקפה עולמית, רוח העבודה יתעורר בכל תפוצות הגולה ובארץ, רוח המוסרי יתפעם בכל לב בן תורה ויראה, רוח של הרבצת התורה והרכות מבקשים תמן

החוברת הראשונה של **חי המוסר**, אוסטרובצה 1935

שהופיע ב-1938-1939, שניהם פרי יוזמתו של הרב יצחק נלךשיין (1896-1941), משגיחה הרוחני הפעלתן של הישיבה באותה העת ובעל ניסיון רב בעריכה.⁹⁷ על אף שביטאונים אלה יצאו לאור מטעמה של ישיבת אוסטרובצה, הם היו כלל תנועתיים ושימשו במחצית השנייה של שנות השלושים תחליף לאור **המוסר**.⁹⁸

חידושי אהל יוסף

כאמור, כתבי העת הנוברדוקאיים עסקו בעיקר בשיטת המוסר ובהתחזקות מוסרנית. רובם ככולם לא נגעו כלל בהיבטים התלמודיים של הישיבה, ואולי ראו בשיפור איכות הלימוד פועל יוצא של העלייה במעלות המוסר. נראה שדרך **המציאות** הפינסקאי היה היחיד שהופיע בו גם מדור "דינים", אשר טיפל בשאלות הלכתיות שבהן התחבטו התלמידים המקומיים.⁹⁹ לכן היה זה מפתיע כאשר הישיבה המרכזית בביאליסטוק החלה להפיץ בקיץ 1939 חוברת מודפסת ושמה **אהל יוסף**, שעטתה דמות שונה לחלוטין מזו שהייתה לביטאונים הנוברדוקאיים המקובלים. וכך כתב עורכה, הרב יהודה ליב נקריץ (1907-1984):

מגמתנו – לאסוף לתוכה כל מה שנתחדש בבתי המדרש שלנו, ועל ידי זה לעורר תלמידי הישיבות ליצירה תורנית רבה ומקיפה וכמו כן לעורר את קהל הרבנים ליצירה תמידית הבלתי נפסקת [...] תקותנו – שכל חניכי "בית יוסף" ידעו להכיר מפעלינו בזה לאחד ולארגן המון תלמידי "ישיבות בית יוסף" הנמצאים במקומות שונים בתבל, ולהחזיק ביניהם רוח התורה הישיבית אשר קלטו בבתי מדרש שלנו.¹⁰⁰

מטרתו העיקרית של כתב העת החדש הייתה אפוא להתרכז בהיבטים תלמודיים. מלבד שני מאמריו הראשונים שעסקו במוסר הוא הציג

בחיים יארע להפרט ואולי גם להכלל [...] אך למה זה לא נרים איש את ידו להוציא לאור את המפעל הנשגב הלזה שישאר לזכרון? מה זה שאין מי שיתעורר לזה? למה ימות אתנו הנפלאות ההם? [...] למה כל אשר ראו עינינו "כימי צאתך מארץ מצרים אראנו נפלאות" לא ישארו לזכרון נצחי ולכל העתידים להקבץ תחת "דגל נובוהרדוק"? למה לא יראה כל אחד שכל צעד וצעד שהיה ממוזג מ"אש דם ולב" יהיה בידו להעלותו על זכרוננו תמיד, ובכל מצבי החיים שלו יוכל להעלותם על מחשבתו שיהיה לנו מורה בדרכיו?⁹⁹

כך הלכה עיתונאות זו וחוללה מהפכה זוטא בגישתו של התלמיד הנוברדוקאי לכלי המודרנה. יתר על כן, בלי משים היא חשפה בפניו אפיקי ביטוי חדשים שלא היה מורגל בהם. העלאת הגיגים על הכתב, חיבור שירים ופרסום דברי חידוד היו ללגיטימיים והתקבלו בקרב הקוראים באהדה לא פחותה מה"הערות" המוסרניות.¹⁰⁰ מלבד הישגיה בהתאגדות החניכים – שאמנם החלה "להקיף העולם ומלואו" – היה במאפייניה ובתוכנה של העיתונות הנוברדוקאית חידוש גדול בעולם הישיבות הליטאיות. ואולי היא ששימשה במידה מסוימת מאיץ לחשיפת כישורנותיהם של הסופרים בוגרי ישיבות נוברדוק, הלא הם חיים גראדה, מרדכי שטריגלר ושמואל בן-אראצי.¹⁰¹

הערות

- 1 נוסף על אוטונומיה תרבותית זכו יהודי ליטא אף באוטונומיה לאומית שהחזיקה מעמד כמה שנים. על כך ראו, למשל, צביה דבורזצקי, **מאבקה הפוליטי של הציבוריות היהודית בליטא למיסודה האוטונומי בשנים 1918-1922 (ניסוי באוטונומיה)**, עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב (1980; *Šarūnas Liekis, "A State within a State?": Jewish Autonomy in Lithuania, 1918-1925, Vilnius 2003*).
- 2 על העיתונות בליטא ראו, למשל, רפאל חסמן, "הספרות והעיתונות היהודית בליטא", בתוך: שלו (עורך), **יהדות ליטא**, תל-אביב תשל"ב, ב, עמ' 250, 254-257; בלטיה – מנדל בובה, "העיתונות היהודית בלטיה", בתוך: בנימין אליאב ואחרים (עורכים), **יהדות לטביה: ספר-זכרון, תל-אביב תשי"ג**, עמ' 150-157; בפולין – יחיאל שיינשור, **רשימת היומונים וכתביה העת בידיש שפורסמו בפולין בין שתי מלחמות העולם**, ירושלים תשמ"ו.
- 3 על המצב הרגיש של עיתונות זו בפולין, שבה הייתה למנהיגות החסידית השפעה רבה על היהדות האורתודוקסית, ראו נתן כהן, **ספר, סופר ועיתון: מרכז התרבות היהודית בוורשה, 1918-1942**, ירושלים תשס"ג, עמ' 178-186.
- 4 עיתונות זו כללה את כתבי העת התורניים: **אהל תורה** (ברנוביץ'), תרפ"ד-תרפ"ו; **פלפול החברים** (ריגה), תרפ"ד; **כנסת ישראל** (וילנה), תר"ץ-תרצ"ה; **היכל התורה** (מיר-נוברדוק), תרצ"ה, תרצ"ט; **קובץ חידושי תורה** (לודז'), תרצ"ו; **כנסת ישראל** (סלבודקה), תרצ"ח-ת"ש; **אהל יוסף** (ביאליסטוק), תרצ"ט. בכמהציתים (פלפול החברים, קובץ חידושי תורה, כנסת ישראל [סלבודקה] ו**אהל יוסף**) הופיעו גם שיחות מוסר מעטות, ובכולם היה מדור נפרד לחידושי תורה של תלמידי ישיבות.
- 5 רומם ברור של מאפייני תנועה זו בין שתי מלחמות העולם אפשר למצוא ביצירות ספרות של בוגרי ישיבותיה, כגון: חיים גראדה, **צמח אטלס**, בתרגום א"ד שפיר, תל-אביב תשכ"ח; הנ"ל, **מלחמת היצר**, בתרגום א"ד שפיר, תל-אביב תשל"א; מרדכי שטריגלר, **פאָרשווערער** (דערציילונג), א"ב, **אידישער קעמפער**, XLV (1964), בהמשכים בגיליונות 1550-1558, 1572-1580; שמואל בן-אראצי, **שבת: ארבעה סיפורים מחיי בעלי-המוסר הנוברדוקאיים בישיבות "בית יוסף" בחו"ל**, ירושלים תשכ"ז (להלן: בן-אראצי, **שבת**) (ובמהדורה חדשה: נובךדוק, תל-אביב 2007).
- 6 יהודה ליב נעקרישט, "ישיבות נוברדוק", בתוך: שמואל קלמן מירסקי (עורך), **מוסדות תורה באירופה בבנינים ובחורבנם**, ניריורק תשט"ז, עמ' 250, 253-

החבורת היחידה של אהל יוסף, ביאליסטוק 1939

קולה בראש כל חוצות מקצה הארץ עד קצהו, התאגדות הישיבות והרוח תקיף העולם ומלואו".⁹⁷ הצלחה זו לא באה יש מאין. במקום שבו כשלה שיטת "כתיבת המכתבים" נדרשה העיתונות לחדשנות ולנמרצות בשאיפתה להגביר את רוח ההתאגדות בתוך התנועה. ישיבות נוברדוקאיות לא מעטות יזמו הוצאת ביטאונים משלהן, שאלו רעיונות מהעיתונות הכללית, הוסיפו מדורים מושכים וניסו להרחיב את תפוצתם באמצעות פנייה לתלמידי ישיבות עמיתות. אולם היה לכך גם מחיר. כבר בגיליונו הראשון נאלץ **הד המוסר** המזריצי להתמודד עם ההתנגדות הטבעית שהופעתו צפויה הייתה לעורר בקרב תלמידי הישיבה, והקדים תרופה למכה באמצעות הפליטון "שיחה אודות העתון":

המבקר: למה זה?
הלץ: חא חא חא, עתון! (בהרחבת פיו)
המתנאה: מי זה? (בנסות ידו)
המצומצם: אסור הוא!
העקום: עקום הוא!
המבקש: טוב הוא!
העתון: סבלן הוא!

אם תחת מפני העתון – לא תראה האפשר!⁹⁸

הביטאון אף נדרש למושגים שהיו רחוקים מתודעתם של התלמידים. כך, למשל, במאמר "זוכרת את כל הדרך!" הוא ניסה להדגיש בפני קוראיו את חשיבות העלאתה על הכתב של ההיסטוריה הקרובה, שרובם חוו אותה על בשרם בעת הברחת הגבול ההרואית לפולין: בקרירות-ידם ובשפלות יתירה מתנהגים אנו בנוגע להתקופה ההסטורית שעברה על כל אחד מאתנו, וקרוב לודאי כי תקופה כזאת פעם אחד

- 20 הד לכך ראו נעקריטש, "ישיבות נוברדוק", עמ' 260-261; "חסדי דוד", עמ' 35; בן-ציון ברוך דוד וזיצקי (עורכים), גיילי אש: שיחות, מוסר ודברי הגות מעובדו של גדולי וקדושי ישיבות בית-יוסף – נובהרודוק שניספו בשואה, ירושלים, ישיבת "בית יוסף" נובהרודוק, תשל"ג, עמ' כה (להלן: ברוך וזיצקי, גיילי אש).
- 21 נעקריטש, "ישיבות נוברדוק", עמ' 261; ברוך וזיצקי, גיילי אש, עמ' כה.
- 22 אברהם יפהן, "הקדמה", בתוך: יוסף יוזל הורוויץ, ספר מדרגת האדם: ממאמרי אדמו"ר הגאון החסיד מוהר"י הורביץ זצלה"ה שדיבר בהישיבות דנובהרדוק, ירושלים, תשכ"ד, עמ' 4 (להלן: יפהן, "הקדמה"); ברוך וזיצקי, גיילי אש, עמ' כו, קפה; נעקריטש, "ישיבות נוברדוק", עמ' 264-265; "חסדי דוד", עמ' 57.
- 23 נעקריטש, "ישיבות נוברדוק", עמ' 265.
- 24 שם, עמ' 266; ליפא וינטרויב (עורך), בסופה ובסערה: תולדות חייו של הגאון הצדיק רבי שמואל וינטרויב זצ"ל ראש ישיבת "בית יוסף" דנובהרדוק פינסק ואב"ד קרלין, בניברק תש"ס, עמ' קד (להלן: וינטרויב [עורך], בסופה ובסערה); יפהן, "הקדמה", עמ' 4. וראו גם "הונדערטער ישיבה-בחרים גנבענען דעם רוסיש-פּוילישן גרענעץ", די אידישע שטימע (קובנה), 31.3.1930, עמ' 5.
- 25 David E. Fishman, "The Musar Movement in Interwar Poland", in: Yisrael Gutman et al. (eds.), *The Jews of Poland Between Two World Wars*, Hanover 1989, p. 254 (להלן: Fishman, "The Musar Movement"). כל מסגרת כזאת, שבהמשך כונתה "ישיבה מרכזית", חלשה על שטח גאוגרפי מוגדר, ובמרחביו נדרשה להקים ולתחזק סניפים לתלמידים צעירים.
- 26 שנת הקמתה של ישיבת ביאליסטוק על פי אברהם שמואל הערשבערג, פנקס ביאליסטאק: גרונט-מאטעריאל צו דער געשיכטע פון די יידן אין ביאליסטאק ביז נאך דער ערשטער וועלט-מלחמה, ניוירוק תש"י, ב, עמ' 336; מכתב רופא מביאליסטוק אל [יצחק] גיטרמן מ-15.8.1926, ארכיון ישיבה אוניברסיטה, אוסף סנטרל-רילי, תיק 129/1. לעניין ישיבת מזריץ' ראו וינטרויב (עורך), בסופה ובסערה, עמ' צג, הקובע כי היא הייתה ראשונה הישיבות הנובהרדוקאיות שהוקמו בפולין.
- 27 ראו נעקריטש, "ישיבות נוברדוק", עמ' 275; ברוך וזיצקי, גיילי אש, עמ' לד-לח.
- 28 נדודים אלה (דרך העיירות קובל, אושמינה, איבנה, וולקוביסק וסמיטץ') משתקפים בכרוניקה של הישיבה בחוברות אור המוסר. ב-1924 הוגדרו עדיין שלוש ישיבות בלבד כמרכזיות (אור המוסר, ח [י"ח באדר א' תרפ"ד], עמ' נב). רק כעבור שנה נעשתה גם הישיבה באיבנה מרכזית (שם, ט [א' באדר תרפ"ה], עמ' מג). לאחר התיישבויות ארעי שלה בוולקוביסק ובסמיטאץ' היא השתכנה קבע בפּינסק (שם, יג [אדר תרפ"ח], עמ' מט).
- 29 נעקריטש, "ישיבות נוברדוק", עמ' 276, דוד וזיצקי, תורת המוסר: מבחר שיחותיהם, אמרותיהם ותולדותיהם של גדולי המוסר, תל-אביב תשי"ט, עמ' 191, קבעו שהוקמה בשנת 1930, אולם בפעם הראשונה היא נזכרה באור המוסר, טו (י"א בסיוון תרצ"ג), עמ' לט, ואילו בחוברת הקודמת מניסן תרצ"א אין לה כל זכר. במכתב הרב ישראל פּנְט פייבלון משנת "ה' עזרת" (תרצ"ב; מתוך קטלוג אסופה, ינואר 2008), הוא ביקש לסייע לישיבה שנוסדה בדווינסק, ויש אפוא לאחר את הקמתה ל-1931-1932.
- 30 אור המוסר, ט (א' אדר תרפ"ה), עמ' מב. האספות היו בחורף 1924 בביאליסטוק, ובקיץ של אותה שנה – בוורשה.
- 31 הלל וויטקינד, "זכור ימות עולם (לתולדות התפתחות המוסר)", שם, יג (אדר תרפ"ח), עמ' מז. המספר המשיך לעלות, וב-1937 היו בפולין, בלטביה, בארץ ישראל ובבריתניה שישים ישיבות וסניפים (אברהם יפהן, "אז נדברו", בתוך: חוברת לקראת האספה, ביאליסטוק תרצ"ז, עמ' [4]). התרחבות זו אף העלתה צורך בקיום "אספות מחוזיות" – של ישיבה מרכזית עם סניפיה – ובהן היו אמורים להידון עניינים מקומיים שלא הייתה להם נגיעה ישירה לישיבות
- 254 (להלן: נעקריטש, "ישיבות נוברדוק"). על הרקע ההיסטורי של הרב יוסף-יוזל הורביץ ראו דב כ"ץ, תנועת המוסר: תולדותיה אישיה ושיטותיה, תל-אביב תשל"ח, ד, עמ' 179-194. על שיטת המוסר שפיתח והשוואתה לשיטות האחרות ראו פנינה פייג, "למחשבת החינוך הנובהרדוקאית", מכלול, ב (תשנ"א), עמ' 47-64; רחל גלבשטיין, "משנתה החינוכית של תנועת המוסר", דרכנו בחינוך, א (תשנ"ג), עמ' 83-167; נורית פריד, "האדם, אופיו, מדרגתו ותכליתו ב'תנועת המוסר'", בתוך: שמחה רו (עורך), קובץ הציונות הדתית, ירושלים תשנ"ז, עמ' 58-76.
- 7 נעקריטש, "ישיבות נוברדוק", עמ' 253-254.
- 8 על יבוא משגיחים בשנת 1905 בערך ראו ישראל זיסל דבורץ, הגאון רבי משה מרדכי אפשטיין: חייו ופעולותיו, תל-אביב, תש"ד, עמ' 36 (בישיבת טלז); א"י אונטרמן, "תורה מחזרת על אכסניא שלה (מזכרונות עולמי)", בתוך: ספר היובל לכבוד רבנו שר התורה, זקן ראשי הישיבות, גדול מרביצי התורה בדורנו מרן הגאון ר' שמעון יהודא הכהן שקאפ שליט"א... וילנה תרצ"ו, עמ' יז (בישיבת מלץ). על סגירת ישיבת מלץ ב-1903 בידי הרב זלמן סנדר שפירא ראו הרנב"ם, "ממזרח שמש: רשימות לאישיות ולפעולותיו בישיבתו הראשונה במאלטש", שם, עמ' כו.
- 9 David E. Fishman, "Musar and Modernity: the Case of Novaredek", *Modern Judaism*, 8, 1 (1988), pp. 42, 46-49.
- 10 ראו, למשל, שמואל קול, אחד בדורו: קורות-חייו, מאבקו ופעלו של רבי יוסף שלמה כהנמן הגאון מפוניבז' זצ"ל, תל-אביב תש"ל, א, עמ' 75.
- 11 נעקריטש, "ישיבות נוברדוק", עמ' 253. וראו גם אברהם ישעיהו קניבסקי, ספר תולדות יעקב: תולדות חייו והנהגותיו של מרן הגאון החסיד רבינו יעקב ישראל קניבסקי זצוק"ל בעל ה"קהלות יעקב", בניברק תשנ"ה, עמ' כג-כד (להלן: קניבסקי, ספר תולדות יעקב); יהושע אובסי, מאמרים ורשימות, ניוירוק תש"ז, עמ' כקד, שם הוא מציין הקמת ישיבות בידי הרב הורביץ בכמה ערים גדולות כבר בתחילת המאה העשרים.
- 12 נעקריטש, "ישיבות נוברדוק", עמ' 255-256; "חסדי דוד": על קורות חייו, פעליו ומעשיו הגדולים ותולדותיהן של ישיבות נובהרדוק", בתוך: דוד בליאכר, דברי בינה ומוסר: שיחות מוסר ומאמרים נפלאים שנרשמו ע"י תלמידי ישיבות "בית יוסף", תל-אביב תש"ל, עמ' 12 (להלן: "חסדי דוד").
- 13 נעקריטש, "ישיבות נוברדוק", עמ' 256. בעיר זו התקיימה באותה העת גם ישיבת "תומכי תמימים" של חסידות לופבין'.
- 14 "חסדי דוד", עמ' 15; שלום מאיר ולך, ספר שמואל בקוראי שמו: תולדות חייו של הגאון הצדיק רבי שמואל וינטרויב זצ"ל ראש ישיבת "בית יוסף" דנובהרדוק פינסק ואב"ד קרלין, בניברק תשנ"א, עמ' טז-ז, כז (להלן: ולך, ספר שמואל).
- 15 משה זילברג, "כת הנובהרדוקאים (זכרונות)", הארץ, 26.12.1932, עמ' 2 (להלן: זילברג, "כת הנובהרדוקאים"). ואכן המקורות האלה: נעקריטש, "ישיבות נוברדוק", עמ' 256; "חסדי דוד", עמ' 14; ולך, ספר שמואל, עמ' טז, מזכירים ישיבות נובהרדוקאיות חדשות במקומות: תְּקוֹב, קייב, סְטוּב, צָרִיצ'ין, אֶסְטֶרְחֵן, פֶּלֶזְגֶרְד, נִיִּי־נֹבֶגֶרֶד וצ'רְנִיגוֹב.
- 16 זילברג, "כת הנובהרדוקאים", 28.12.1932, עמ' 2. על החלטות האספה ראו יוסף יוזל הורוויץ, ספר מדרגת האדם בתקון המדות, ישיבת מעוריש תרצ"ב, בסוף החוברת.
- 17 הד המוסר (מזריץ'), א, גיל' א, ו' בשלח [ט"ז בשבט] תרפ"ג, עמ' 1 (אוסף הרב יהושע קרלינסקי).
- 18 הלל וויטקינד, "בצלו של הסבא (זכרונות מימי הקיץ של תרע"ט)", פרק ג, חיי העובדים (אוסף-רובצה), גיל' לה, ו' וישב [כ"ד בכסלו] תרצ"ג, עמ' 3 (להלן: וויטקינד, "בצלו של הסבא"). התיאור המצוטט כולל פרפרזות על פסוקים מהתנ"ך. בעת כתיבת הדברים ניהל הרב הלל וויטקינד ישיבה נובהרדוקאית בתל-אביב.
- 19 "חסדי דוד", עמ' 31-32; אהרן אליהו גרשוני, יהדות ברוסיה הסובייטית: לקורות רדיפות הדת, ירושלים תשכ"א, עמ' קלה.

ונראה שיצא לאור בד בבד עם ביטאון אחר של הישיבה, החיים, שהחל גם הוא להופיע באותו הזמן אך בתדירות נמוכה יותר. עורכו של חיי העובדים היה ראש הישיבה, הרב מרדכי שמעוניוביץ'.

50 כך, למשל, הופיעו בביאליסטוק: האורח (נזכר בדגל העובדים [פינסק], ו' בא [ה' בשבט] תרצ"א [אוסף הרב שלמה וינטרוביץ] ואצל נעקריטש, "ישיבות נוברדוק", עמ' 286), אור המצפון והעובד (שם). גיליונות הביטאונים הישיבתיים למיניהם היו בדרך כלל בני ארבעה עמודים.

51 בישיבות הליטאיות נהגו התלמידים לכות זה את זה בשם הפרטי ובשם עיירת המוצא, ואף בתקופת בין המלחמות נמנעו משימוש בשם המשפחה. נראה שנוהג זה מקורו בישיבת וולוז'ין, "אם הישיבות הליטאיות", שבעת הקמתה לא הוטלה עדיין חובת שמות משפחה על יהודי תחום המושב, והוא הועתק גם ליתר הישיבות. כך, למשל, נודע חיים נחמן ביאליק בישיבתו בוולוז'ין של שלהי המאה התשע-עשרה כ"חיים נחמן הז'טומירי" (אבא בלושר, חיים נחמן ביאליק בוולוז'ין, וולוז'ין בביאליק, קובנה תרצ"ה, עמ' 9).

52 הד המוסר, ג' גיל' ה, ל' בכסלו תרצ"ד, עמ' ג (אוסף מר שמואל בן-אראצי).

53 חיי העובדים, גיל' ב, ו' קרח [ד' בתמוז] תרצ"א, עמ' 3.

54 שם, גיל' ל, ו' וירא [ו"ט בחשוון] תרצ"ג, עמ' 4 (בתרגום שלי מידידי; השימוש בה בביטאונים הנוברדוקאים היה די נדיר).

55 שם, גיל' מח, ו' שלח [כ"ב בסיוון] תרצ"ג, עמ' 4. "בית המוסר" נקמה כבר בידי הרב ישראל ליפקין מסלנט, אבי תנועת המוסר. מוסד זה התקיים בכל הישיבות המוסרניות, ובחדר מיוחד התאפשר לתלמידים "חיטוט נפשי" קולני ללא רגשי בושה מהסובבים.

56 שם, גיל' ח, ו' תבא [צ"ל: נצבים-וילך; כ"ב באלול] תרצ"א, עמ' 4.

57 וויטקינד, "בצלו של הסבא", פרקים א"ה, שם, גיל' לד-לז, פרשות וישלח-ויגש [כסלרטבת] תרצ"ג.

58 הספור הופיע בגיליונות הראשונים של הד המוסר המזריצי מ-1923.

59 חיי העובדים, גיל' ו, ו' שופטים [א' באלול] תרצ"א, עמ' 4.

60 רוב הישיבות היו לאחר מלחמת העולם הראשונה במחוזות הספר המזרחיים של פולין, אולם כינוי המקורי, "ליטאיות", השתמר מחמת מתכונתן שלא השתנתה.

61 הד המוסר, א, גיל' ג, ו' משפטים [ל' בשבט] תרפ"ג, עמ' 1.

62 חיי העובדים, גיל' ו, ו' שופטים [א' באלול] תרצ"א, עמ' 4.

63 יתרונם הצפוי הובלט כבר בגיליון הראשון של הביטאון המזריצי: "הד המוסר" מוכשר לקבל על עצמו את כל המשרה אשר נשאה על עצמה 'כתיבת המכתבים' ועוד ביתר שאת בפרטים אחדים אשר כתיבת המכתבים לא יכלה לפעול" (הד המוסר, א, גיל' א, ו' בשלח [ט"ז בשבט] תרפ"ג, עמ' 1). על תפוצתם של כתבי העת הנוברדוקאים אפשר ללמוד, למשל, מההודעות האלה: "מישיבת מעזריטש בא הגליון 'הד המוסר' עם מאמרים יקרי הערך ועשה רושם יפה בבית המדרש [באוסטרובצה]" (חיי העובדים, גיל' ד, ו' מטות-מסעי [כ"ה בתמוז] תרצ"א, עמ' 4); "מכתב מפינסק: שמחנו שמחה גדולה לקראת הופעת 'דרך המציאות' [הפינסקאי] ויגדיל ההתאגדות ברוח אחד ואיש את רעהו יאמר חזק" (דגל העובדים, ו' בא [ה' בשבט] תרצ"א); "העתון [חיי העובדים] האוסטרובצי' במאמריו הנבחרים וכתוב הדייקנות והקצנתאריאסטוא [בקררה] שיוצא מתחת ידכם דבר מתוקן, רכש אמון-לב בכל. העובדים [בפינסק] כולם קוראים אותו בשימת לב" (מכתב הרב יצחק נקלזשיין מפינסק אל מערכת העיתון האוסטרובצי, חיי העובדים, גיל' ה, ב' שופטים [כ"ז באב] תרצ"א, עמ' 4).

64 ראו, למשל, שרשראות התרמה למימון אולם לימוד בבניין החדש של הסמינר לבנות בקרקוב בבית יעקב (לודז'), החל בגיל' 41, פסח תרפ"ט; ל"קרן היובל של ספרות בית יעקב", שם, גיל' 55, שבועות תר"ץ. מדורים מעין אלה היו מקובלים מאוד בעיתונות בליטא השכנה, כגון שרשראות התרמה ל"קרן העתונות והספרות החרדית" בהנאמן (פלו), החל בגיל' ז, תמוז תרפ"ח (כתב עת זה הופק גם בפולין, כמו שאפשר ללמוד מהפרסומות בבית יעקב, גיל' 33, תמוז תרפ"ח, עמ' 5); ל"החלוץ" בדי אידישע שטימע (קובנה), 26.2.1928.

מרכזיות אחרות (אור המוסר, טו [ו"א בסיוון תרצ"ג], עמ' מ, מד).

32 האספה הראשונה שהתקיימה בוורשה נזכרת באור המוסר, ח [י"ח באדר א' תרפ"ד], עמ' נג.

33 שם, יא (א' באלול תרפ"ו), עמ' צ.

34 על סממנים אחרים למפנה ראו Fishman, "The Musar Movement", pp. 255-256.

35 בכל ישיבה היו כמה "חבורות מוסר" לפי הגיל והבכירות. בישיבת מזריץ', למשל, היה מספרן בשנת 1923 חמש (הד המוסר, א, גיל' ג, ו' משפטים [ל' בשבט] תרפ"ג, עמ' 4 [אוסף הרב יהושע קרלינסקי]).

36 אור המוסר, ח [י"ח באדר א' תרפ"ד], עמ' נג.

37 שם, י (א' בכסלו תרפ"ו), עמ' סד.

38 עדות על כך מופיעה בהד המוסר, א, גיל' א, ו' בשלח [ט"ז בשבט] תרפ"ג, עמ' 1: "וכמה כבידה ומעיקה העבודה בכל התחבולות להחיות את רוח כתיבת המכתבים ולהקיימה על מצבה הראשון".

39 שם, עמ' 4.

40 אור המוסר, י (א' בכסלו תרפ"ו), עמ' סד. בקיץ 1925 אף הוקם בוורשה ועד פועל שתפקידו היה לפקח על פעילות החבורות בישיבות, ובין היתר נדרשו חבריהן לכתוב מכתבים בכל "עשירי קודש" (שם, עמ' סה). החלטת האספה הכללית כנראה לא מומשה כדבעי, ובזו הבאה שנתכנסה בביאליסטוק הוחלט לחזק את פעילות "כתיבת המכתבים" ובכל ישיבה מרכזית למנות מזכיר מיוחד לזירוז הכותבים – "כי מעקרי ההתאגדות הוא זה" (שם, יא [א' באלול תרפ"ו], עמ' צ).

41 "עובדים" – אלה מהתלמידים שנהגו להועיד זמן רב יותר לעבודת התפילה, ללימוד מוסר ולכתיבת "פעולות" בענייני מידות מוסרניות. לעומתם, היו בישיבה "מבקשים" שהיו תאורטיקנים של תורת המוסר הנוברדוקאית והתעמקו בשיטתה ובבירור מעמיק של המידות (בן-אראצי, שבת, עמ' 13 [בהערה], 45).

42 חיי העובדים, גיל' ה, ב' שופטים [כ"ז באב] תרצ"א, עמ' 4. וכך שם, גיל' ג, ג' בשלח [ו"א בשבט] תרצ"ב, עמ' 4: "נתחדש הרוח של כתיבת מכתבים: נכתבו מכתבים להרבה מקומות הן מהראשים הן מהצעירים והיה תועלת רב. כן קבלנו הרבה מכתבים ומאמרים רבים יקרי הערך מישיבת מעזריטש, ביאליסטאק, פינסק".

43 אור המוסר, טו [ו"א בסיוון תרצ"ג], עמ' מד. ואכן, בשבועון חיי העובדים (גיל' מב, ו' אחרי מות-קדושים [ט' באייר] תרצ"ג, עמ' 4) פרסם אחד מחברי הוועד הפועל שבישיבת אוסטרובצה את ההודעה הזאת: "היות שבהאספה הכללית [של שנת 1933] בביאליסטאק יצ'ו הוחלט, לתועלת ההתאגדות וההתפתחות, כתיבת המכתבים תדירי ממקום למקום, לכן הנני בזה לעורר כל חברי וועד הפועל לזרז הדבר, ובעזרת ד' יתברך מפה ישולחו המכתבים תיכף אחר שבת קודש".

44 אור המוסר, שם, עמ' מג.

45 הקטוגרף – מכשיר המאפשר יצירת העתקים רבים ממקור כתוב.

46 נראה שאחר שנה אחת פסקה הוצאתו לאור. הוא נזכר שנית בשנים 1931-1933 (בחיי העובדים מישיבת אוסטרובצה), ואכן על גיליון מ' וישב [כ"ד בכסלו] תרצ"ד צוין שזו שנתו השלישית. כמו כן הופיע בישיבת מזריץ' באותן שנים עיתון המטיב (נזכר בחיי העובדים, גיל' ס, ו' וישלח [ט"ז בכסלו] תרצ"ה, עמ' 4).

47 על פי הגיליון היחיד שבידנו – הבוטח, י, גיל' נד, י"ב באדר א' תרצ"ה, אפשר להסיק שאם אמנם יצא לאור בצורה סדירה, הייתה ראשיתו בשנת 1925 בערך.

48 מספרו של גיליון דרך המציאות, ב, גיל' ד, ו' בהעלותך [כ' בסיוון] תרפ"ח (ראו וינטרוביץ [עורך], בסופה ובסערה, עמ' שסט) מוכיח כי החל לצאת לאור בשנת 1927. כתוספת לשבועון זה הופק גם דגל העובדים, שנועד לסניפי הישיבה.

49 תאריך הגיליון הראשון של חיי העובדים הוא ו' שלח [כ"ז בסיוון] תרצ"א,

מאוחד להתלבש בעוז קדושת ארץ הקודש, אשר תוסיפה עצמה לעולמינו בכלל ולישיבת ארץ הקודש בפרט.

82 שם, טז (י' באלול תרצ"ח), עמ' א. החוברות יצאו לאור בשנים 1933 ו-1938. וראויה לציון דרישת האספה הכללית בביאליסטוק בחורף 1933 מכל הישיבות לסייע בהדפסת **אור המוסר** (שם, טו [י"א בסיוון תרצ"ג], עמ' מד).

83 עובדה זו נזכרה שם, יד (ניסן תרצ"א), עמ' מח.

84 **חיי העובדים**, גיל' יט, ו' קרח [ד' בתמוז] תרצ"ב, עמ' 6. "בית יוסף" היה שמן של כל ישיבות נוברדוק לאחר פטירתו של הרב יוסף-יוזל הורביץ.

85 "רעליגיוזע מאניפעסצן" – הצהרות דתיות; "קודש-אברכי-הוא וישראל ואורייתא חד הוא" – הקדוש-אברכי-הוא וישראל והתורה – אחד הם.

86 **חיי העובדים**, גיל' לא, ו' חיי שרה [כ"ו בחשוון] תרצ"ג, עמ' 4.

87 **הבוטח**, י' גיל' נד, י"ב באדר א' תרצ"ה, עמ' 4, ההדגשה שלי (ברור שידיעה זו כוונה לקוראים שמחוץ לאוסטרו-מזוביצק).

88 למן אביב שנת 1936 הוא הפך לדורייתון.

89 הרב יצחק ולדשיין הוא שהעלה את תורת המוסר של הרב יוזל הורביץ על הכתב, ובשמשו משגיחה הרוחני של ישיבת פינסק המתחדשת היה גם עורך ביטאונה, **דרך המציאות ודגל העובדים** (על פי **דגל העובדים**, ו' בא [ה' בשבט] תרצ"א).

90 ואכן **אור המוסר**, טז (י' באלול תרצ"ח), עמ' א, ציין במפורש כי כתב העת **חיי המוסר** בא במקומו של **אור המוסר** שלא יצא לאור זמן ניכר. השוואה מדוקדקת יותר בין שני ביטאונים אלה תלמדנו כי בתחילת האוסטרו-בצני חסרו ידיעות מחיי הישיבות או מאספות התנועה. בימינו יצאו תצלומים של כתבי העת התנועתיים או תחליפיהם: **אור המוסר** (פרט לגיליונותיו הראשונים א"ז), **חיי המוסר** ו**אל המבקש**, ואילו הפרסומים הפנימיים-ישיבתיים שהודפסו בהקטגוריה נשתמרו באופן חלקי מאוד בספריות או באוספים פרטיים.

91 **דרך המציאות**, ה' גיל' ב, ו' בשלח [י"ב בשבט] תרצ"א.

92 **אהל יוסף**, חוב' א', אב תרצ"ט, עמ' א.

93 הירחון **כנסת ישראל** יצא לאור לראשונה בשבט תרצ"ח, ועל אף שהוגדר כ"מוקדש לתורה ולמוסר", תפסו חידושי התורה בו מקום עיקרי.

94 כך דאג הרב אברהם יפהן לשכנע את תלמידו יעקב ישראל קניבסקי להדפיס את ספר חידושי, **שערי תבונה** (ביאליסטוק תרפ"ה) כדי להוכיח שהישיבה עסקה בלימודים תלמודיים מעמיקים כשאר עמיתותיה (קניבסקי, **ספר תולדות יעקב**, עמ' נא-נה).

95 מאסף בשם זה יצא לאור ב-1946 בארצות הברית מטעם הסתדרות תלמידי "בית יוסף" במדינה זו.

96 **הד המוסר**, א, גיל' א, ו' בשלח [ט"ז בשבט] תרפ"ג, עמ' 1 (במקור השתבשה המילה "זיוזו", ובמקומה הופיע "זיוקו").

97 **הבוטח** (אוסטרו-מזוביצק), י' גיל' נד, י"ב באדר א' תרצ"ה, עמ' 4, שכתב את הדברים לקראת האספה הכללית של שנת 1935 במזריץ', ההדגשה שלי. מכאן גם נלקח, בשינוי קל, הציטוט שבכותרת המאמר.

98 **הד המוסר**, א, גיל' א, ו' בשלח [ט"ז בשבט] תרפ"ג, עמ' 4.

99 שם, עמ' 2-3.

100 לשם השוואה ראו יהודית גולן, **הלילה אינו אפל**, ירושלים תשנ"ח, עמ' 211, שתארה את תגובתו הצוננת של ראש ישיבת מיר, הרב אליעזר יהודה פינקל, לשיר של תלמידו והמשורר לעתיד, חיים סקמיטצקי.

101 ראו הערה 5 לעיל. תופעה זו של ריבוי סופרים אינה מוכרת בקרב בוגרי הישיבות הליטאיות האחרות של תקופת בין המלחמות.

עמ' 4; ל"צדקה גדולה", שם, 5.2.1931, עמ' 8.

65 **דרך המציאות**, ה' גיל' ב, ו' בשלח [י"ב בשבט] תרצ"א (אוסף הרב שלמה וינטרוב). שם המדור שובש בשבועון זה ל"שולשלת דדהבא". מדור זה נזכר גם בביטאונים **דגל העובדים** (פינסק), ו' בא [ה' בשבט] תרצ"א והד **המוסר** (מזריץ'), ג, גיל' ה, ל' בכסלו תרצ"ד, עמ' ד'.

66 **חיי העובדים**, גיל' א, ו' שלח [כ"ו בסיוון] תרצ"א, עמ' 4.

67 שם, גיל' ב, ו' קרח [ד' בתמוז] תרצ"א, עמ' 3, ההדגשה שלי.

68 שם, גיל' ז, ד' כי תבוא [י"ג באלול] תרצ"א, עמ' 4. ואכן, הגדרת מדור זה הייתה: "אחד יקבל על עצמו קבלה בקצה [= קיצונית] ויזמין חבירו שגם הוא יעשה זאת [...] ותתרבה המוסר והדעת במדה מרובה" (שם).

69 שם, גיל' ח, ו' תבא [צ"ל: נצבים-יוזל]; כ"ב באלול] תרצ"א, עמ' 4, ההדגשות שלי.

70 יתר על כן, האספה הכללית בחורף 1933 בביאליסטוק אף דרשה כי בכל השבועונים של הישיבות ייתן גם מקום לסניפיהן, אם בחדשות ואם בציון פעולות מוסריות שנערכו בהם (**אור המוסר**, טו [י"א בסיוון תרצ"ג], עמ' מג).

71 שם, ח [י"ח באדר א' תרפ"ד], עמ' ג.

72 שם. לא הצלחתי להשיג אפילו אחת משבע החוברות האלה.

73 "למען נורה דעה מהם היום את הדרך אשר נלך והמעשה אשר נעשה" (שם).

74 "שיצירו לנו את תאר החיים הרוחניים ותהלוכות הישיבות היום, כי אין בית המדרש בלי חידוש" (שם).

75 שם.

76 **אור המוסר**, ט (א' באדר תרפ"ה), עמ' ג.

77 יוסף צבי הלוי, "מאמר על דבר חיוב לימוד המוסר בארץ הקודש", שם, יד (ניסן תרצ"א), עמ' לד-לו, המעיד על עצמו שמאז התיישבותו ביפו שאף להקים ישיבה מוסרית. הוא ניהל את ישיבת "אור זורח" שנוסדה בידי זרח ברנט ב-1914, ושימש בה ר"מ (שם, עמ' מו; יהודא ליב שחטר, **זכרונות ר' זרח ברנט: ספרו על ידו, ירושלים תרפ"ט**, עמ' 36, 41; "פרקי חיים", בתוך: יחיאל וילנסקי, **ספר תורת יחיאל: חידושים וביאורים בסוגיות הש"ס ובעניינים שונים**, ירושלים תשס"ג, עמ' 14). על מצבה החומרי הקשה של ישיבה זו ב-1928 ראו **הד**, ד, גיל' א (תשרי תרפ"ט), עמ' ח.

78 על עלייתם לארץ ישראל של תלמידי סלבודקה ב-1924-1925 ראו, למשל, יעקב אדלשטיין, "כיצד עברה ישיבת סלבודקה לחברון?", **כיוונים**, 16 (תשמ"ב), עמ' 103-106; על עלייתה של קבוצת תלמידי לומז'ה ב-1926 ראו יוסף-טוב לוינסקי, **ספר זיכרון לקהילת לומז'ה**, תל-אביב תשי"ג, עמ' 130.

79 **אור המוסר**, יד (ניסן תרצ"א), עמ' מו; **הישיבה** (סְטֶמֶר), א, קובץ ד (שבט תרפ"ט), עמ' מד, שציין כי השניים יצאו מביאליסטוק עם קבוצת תלמידים; יפהן, "הקדמה", עמ' 4. וראו גם מנחם פרוש, **שרשרת הדורות בתקופות הסוערות**, ירושלים תשס"א, ו, עמ' 211, שכתב כי בעקבות פנייתו של הנהלת "אור זורח" ביקשה אגודת ישראל בשנת תרפ"ט ממחלקת העלייה של הסוכנות לסייע בעליית הר"ם המיועד, הלל ויטקינד.

80 **אור המוסר**, שם; מכתב הרב צבי פסח פרנק אל בנו יהודה מה' ויגש [ה' בטבת] תרצ"א, בתוך: יהודה ליב פראנק (עורך), **אשא עיני אל ההרים**, תל-אביב תשס"ד, עמ' 46, שציין על אודות ישיבת נוברדוק "שהם הביאו זה מקרוב מספר של בחורים".

81 **אור המוסר**, שם, עמ' מח, בהבעת תקווה כי "בהתחדשות הופעת 'אור המוסר' מארץ הקודש, הבה נקוה שיתרכזו כל הכחות הרוחניים שבעולמינו לכה